

*Prof. dr hab. Grażyna B. Szczygieł**

Wykluczenie szans na warunkowe przedterminowe zwolnienie – kilka refleksji

W licznych nowelizacjach Kodeksu karnego z 1997 r. nie pomijano instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia, lecz wprowadzone zmiany nie skutkowały przemodelowaniem tej instytucji i nie ingerowały w jej istotę¹.

Przedstawiony w kwietniu 2018 r. przez Ministerstwo Sprawiedliwości Program reform „Sprawiedliwość i bezpieczeństwo”² zapowiadał istotne zmiany w prawie karnym, w tym odnoszące się do warunkowego przedterminowego zwolnienia. W programie planowano wprowadzenie „bezwzględного dożywocia”. Taką karę przewidziano wobec sprawców, „którzy są trwale niebezpieczni dla społeczeństwa, a więc osób, które zostały w przeszłości skazane na dożywocie albo na 20 i więcej lat więzienia, a dopuścili się kolejnego przestępstwa, za które orzeczono wobec nich

521

* Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Prawa, Katedra Prawa Karnego i Kryminologii.

¹ Ustawą z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 206, poz. 1589 ze zm.) usunięto minimum 6 miesięcy odbycia kary niezbędne dla warunkowego zwolnienia. Ustawą z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 206, poz. 1589 ze zm.) z katalogu przesłanek, które sąd powinien uwzględnić przy formułowaniu prognozy kryminologicznej co do przestrzegania przez skazanego porządku prawnego, usunięto przesłankę sposobu życia przed popełnieniem przestępstwa. Zaś zmianą redakcji art. 72 § 2 k.k. dokonaną ustawą z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396) zobligowano sąd do ustalenia, czy skazany po opuszczeniu zakładu karnego nie tylko będzie przestrzegał porządku prawnego, ale także będzie po zwolnieniu stosował się do orzeczonego środka karnego lub zabezpieczającego.

² <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/program-reform-sprawiedliwosc-i-bezpieczenstwo> (dostęp: 14.02.2020). Szerzej o propozycjach przedstawionych w Programie reform „Sprawiedliwość i bezpieczeństwo” zob. G.B. Szczygieł, *Czy zaostreżać sankcje karne? Kilka refleksji na tle programu reform „Sprawiedliwość i bezpieczeństwo”*, [w:] P. Góralski, A. Muszyńska (red.), *Racjonalna sankcja karna w systemie prawa*, Warszawa 2019, s. 109–122.

dożywocie". Zapowiadano także wydłużenie z 25 lat do 35 lat okresu, po którym skazani na „zwykłe”, a nie bezwzględne „dożywocie”, mogą ubiegać się o warunkowe zwolnienie³.

Należy zauważyć, iż nie były to propozycje nowe. W latach 2000–2002 do Sejmu wpłynęły trzy projekty zmian Kodeksu karnego: prezydencki, poselski i obywatelski. W projekcie prezydenckim⁴ do przesłanek warunkowego zwolnienia wprowadzono prewencję generalną, zobowiązując sąd do ustalenia, czy zwolnieniu nie stoi na przeszkodzie względ na społeczne oddziaływanie kary (art. 77 § 1 k.k.). Okres próby w przypadku skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności, zdaniem twórców projektu, powinien upływać w chwili śmierci skazanego (art. 80 § 3 k.k.).

Znacznie większym stopniem punitivności charakteryzowały się propozycje dotyczące instytucji warunkowego zwolnienia, przedstawione zarówno w projekcie poselskim⁵, jak i w projekcie obywatelskim⁶. W obu projektach obok istniejącej w Kodeksie karnym możliwości wyznaczenia surowszych ograniczeń do skorzystania z warunkowego przedterminowego zwolnienia proponowano fakultatywny zakaz orzekania warunkowego zwolnienia, gdy „dotychczasowy tryb życia oraz motyw i sposób działania sprawcy, a także jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają”. Kolejna propozycja to zobowiązanie sądu do oceniania, czy dotychczasowy pobyt skazanego w zakładzie karnym stanowi wystarczającą dolegliwość za popełnione przestępstwo, a także czy cele kary w zakresie jej społecznego oddziaływania zostały osiągnięte (art. 72 § 2 k.k.). Upływ quantum kary do rozpoznania wniosku o warunkowe zwolnienie w przypadku skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności określono na 30 lat (art. 80 § 4 k.k.). Okres próby miał trwać dożywotnio.

Te projekty skończyły swój żywot w komisji sejmowej⁷, co nie znaczy, iż zapomniano o przedstawionych w nich propozycjach. Powrócono

³ Program reform „Sprawiedliwość i bezpieczeństwo”, s. 10–11.

⁴ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, 20 grudnia 2001 r., druk nr 181 (IV kadencja Sejmu), <http://orka.sejm.gov.pl/proc4.nsf/opisy/53.htm> (dostęp: 14.02.2020).

⁵ Projekt Kodeksu karnego z 2002 r., wniesiony do Sejmu dnia 3 marca 2002 r., druk nr 387 (IV kadencja Sejmu), [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/\(\\$vAllByUnid\)/C2088C51892A00B5C1256BA0002DB355/\\$file/387.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/($vAllByUnid)/C2088C51892A00B5C1256BA0002DB355/$file/387.pdf) (dostęp: 14.02.2020).

⁶ Obywatelski projekt Kodeksu karnego z 2002 r., wniesiony do Sejmu dnia 11 lipca 2002 r., druk nr 775, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/775> (dostęp: 14.02.2020).

⁷ W stanowisku rządu podkreślono, iż jest to propozycja zbyt daleko idąca [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/2802248BBED5ECF9C1256F15003DC6EE/\\$file/775-x.PDF](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/2802248BBED5ECF9C1256F15003DC6EE/$file/775-x.PDF) (dostęp: 14.02.2020).

do nich w projekcie nowelizacji Kodeksu karnego z 2007 r.⁸, powtarzając propozycje z projektów poselskiego i obywatelskiego.

Rozbudowany zakaz orzekania warunkowego zwolnienia pojawił się w projekcie poselskim z 2008 r.⁹ Miał dotyczyć skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności za ludobójstwo określone w art. 123 § 1 k.k. albo za zabójstwo określone w art. 148 § 2 i 3 k.k. Tylko stwierdzenie wystąpienia szczególnych okoliczności umożliwiało odstąpienie od tego zakazu. W gestii sądu pozostawiono decyzję co do orzeczenia zakazu warunkowego zwolnienia, jeżeli przemawiają za tym motywy i sposób działania sprawcy, jego właściwości osobiste, a także jego dotychczasowy tryb życia. Projekt nie zyskał aprobaty Rady Ministrów, a propozycje odnoszące się do instytucji warunkowego zwolnienia oceniono jako zbyt restrykcyjne¹⁰.

W rządowym projekcie ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw z dnia 4 stycznia 2018 r.¹¹, którego celem – jak podkreślali twórcy projektu – było „wzmocnienie ochrony prawno-karnej wolności, w tym wolności seksualnej, jako fundamentalnych dóbr prawnych”, także znalazła się propozycja stworzenia podstawy prawnej do fakultatywnego wyłączenia możliwości warunkowego zwolnienia:

Wobec sprawcy zabójstwa w związku ze zgwałceniem na szkodę małoletniego poniżej lat 15, popełnionym w związku z zaburzeniem preferencji seksualnych, sąd, wymierzając karę dożywotniego pozbawienia wolności może wyłączyć możliwość uzyskania przez skazanego warunkowego zwolnienia, jeżeli zachodzi co najmniej wysokie prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego z użyciem przemocy lub groźbą jej użycia (art. 77 § 3 k.k.).

W uzasadnieniu wskazano, iż w ten sposób

zostanie przywrócony rzeczywisty charakter kary dożywotniego pozbawienia wolności, jako kary pozwalającej na trwałą eliminację najbardziej niebezpiecz-

⁸ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw wraz z projektami aktów wykonawczych z 2007 r., druk nr 1756 (V kadencja Sejmu), [http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/C1CA93E0F503AF82C12572EC00267570/\\$file/1756.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/C1CA93E0F503AF82C12572EC00267570/$file/1756.pdf) (dostęp: 14.02.2020). Zob. uwagi do projektu A. Zoll, *Opinia o projekcie Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (art. 10, 12, 25, 26, 66–84, 85–92, 263a)*, [w:] *Kodeks karny – Projekt nowelizacji, druk nr 1756*, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, 2007, nr 5, s. 33, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/95B24B49BF882262C12573080036F112/\\$file/ppc_5.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/95B24B49BF882262C12573080036F112/$file/ppc_5.pdf) (dostęp: 14.02.2020).

⁹ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny z dnia 7 października 2008 r., druk nr 1465, <http://ww2.senat.pl/k7/dok/sejm/042/1465.pdf> (dostęp: 14.02.2020).

¹⁰ Stanowisko Rady Ministrów wobec poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, druk nr 1465, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/3439AE77240FCBE2C125757D00267C56/\\$file/1465-s.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/3439AE77240FCBE2C125757D00267C56/$file/1465-s.pdf) (dostęp: 14.02.2020).

¹¹ Druk nr 2154, <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020).

nych sprawców, w przypadku których zarówno względy sprawiedliwościowe, jak i prewencyjne, przemawiają za niedokonywaniem na etapie wykonania kary jakichkolwiek modyfikacji jej wymiaru¹².

Zwieńczeniem dążeń do wyeliminowania wobec skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności możliwości ubiegania się o warunkowe zwolnienie, a tym samym wprowadzenia bezwzględnej kary pozbawienia wolności, był rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, który wpłynął do Sejmu dnia 14 maja 2019 r.¹³ W tym projekcie przewidziano obligatoryjny zakaz warunkowego zwolnienia wobec skazanego na karę dożywotniego pozbawienia wolności za czyn popełniony przez niego po prawomocnym skazaniu za inne przestępstwo na karę dożywotniego pozbawienia wolności albo karę na czas nie krótszy niż 20 lat (art. 77 § 3 k.k.). W gestii sądu pozostawiono możliwość orzeczenia zakazu warunkowego zwolnienia przy orzekaniu kary dożywotniego pozbawienia wolności, jeżeli charakter i okoliczności czynu oraz właściwości osobiste sprawcy wskazują, iż jego pozostawienie na wolności spowoduje trwałe niebezpieczeństwo dla życia, zdrowia, wolności lub wolności seksualnej innych osób (art. 77 § 4 k.k.). Kolejna propozycja to podwyższenie okresu odbywania kary pozbawienia wolności, po upływie którego skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności będzie mógł ubiegać się o warunkowe zwolnienie do 35 lat (art. 78 § 3 k.k.). Okres próby miał trwać dożywotnio (art. 80 § 3 k.k.).

Formułowane w licznych opiniach¹⁴ krytyczne oceny proponowanych zmian, w tym dotyczących instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia, a przede wszystkim zwrócenie uwagi, iż zakaz orzekania warunkowego przedterminowego zwolnienia wobec skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności narusza art. 3 EKPC i art. 31, 40 Konstytucji RP z pewnością nie pozostały bez wpływu na stanowisko

¹² Uzasadnienie Rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, druk nr 2154, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020).

¹³ Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, druk nr 3451, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3451> (dostęp: 14.02.2020).

¹⁴ Zob.: M. Napiórkowski, *Ekspertyza prawna w związku z rządowym projektem ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (druk sejmowy nr 2154)*; M. Płatek, *Opinia prawna na temat Projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (druk 2154)*. Obie opinie są dostępne na: <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020); T. Gardocka, *Ekspertyza dotycząca zmian w kodeksie karnym (druk nr 3451 oraz tekst przekazany do Senatu po uchwaleniu przez Sejm dnia 16 maja 2019 roku)*, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=3451> (dostęp: 14.02.2020).

Senatu¹⁵. Wprowadzono poprawkę w postaci fakultatywnej w miejsce obligatoryjnej podstawy orzekania o zakazie stosowania warunkowego przedterminowego zwolnienia w stosunku do osób, które będąc prawomocnie skazane na dożywotnie pozbawienie wolności albo długoterminową karę pozbawienia wolności, ponownie dopuścili się ciężkiego przestępstwa, w szczególności zbrodni przeciwko życiu.

Retoryczne staje się pytanie, czy jest to zmiana istotna. Jeżeli sąd skorzysta z możliwości orzeczenia zakazu warunkowego zwolnienia, jest to równoznaczne z utratą perspektyw na opuszczenie przez skazanego zakładu karnego. Tak więc nadal pozostaje aktualna, podnoszona w wielu opiniach¹⁶, kwestia naruszenia art. 3 EKPC. Trybunał jednoznacznie wskazuje, iż:

Osoba skazana na dożywocie ma prawo wiedzieć, na początku wykonywania kary, co musi zrobić, by możliwe stało się rozpatrzenie możliwości jej zwolnienia, włącznie z tym kiedy zostanie dokonana ocena odbywania przez nią kary, lub kiedy będzie się mogła o to ubiegać. Dlatego też w sytuacji, gdy prawo wewnętrzne nie przewiduje żadnego mechanizmu lub możliwości oceny kary dożywotniego pozbawienia wolności, wynikająca stąd niezgodność z artykułem 3 pojawia się już w chwili wydania wyroku dożywocia, a nie na późniejszym etapie wykonywania kary¹⁷.

W ocenie Komisarz Praw Człowieka Rady Europy D. Mijatović kara dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego zwolnienia byłaby nie do pogodzenia z humanitarnym podejściem do rehabilitacji więźniów i z zasadą godności ludzkiej, mocno zakorzenioną w instrumentach międzynarodowych praw człowieka i w Konstytucji Polski¹⁸.

525

¹⁵ Uchwała Senatu RP w sprawie ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw z dnia 24 maja 2019 r., druk nr 3473, <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3473> (dostęp: 14.02.2020).

¹⁶ Opinia dotycząca uchwalonej przez Sejm w dniu 13 czerwca 2019 r. ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny i niektórych innych ustaw, przedstawionej Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej w trybie art. 122 ust. 1 Konstytucji RP (opinia środowiska akademickiego); Opinia na temat projektu zmian przepisów Kodeksu karnego (uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 maja 2019 r.) Katedry Prawa Karnego UW r., Opinie Rzecznika Praw Obywatelskich. Wymienione i inne opinie znajdują się na stronie RPO, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/zmiany-w-prawie-karnym-2019-opinie-eksper-tow-i-RPO> (dostęp: 14.02.2020).

¹⁷ Wyrok ETPC z dnia 9 lipca 2013 r., *Vinter i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 66069/09, 130/10 i 3896/10, http://trybunal.gov.pl/uploads/media/VINTER_i_Inni_przeciwko_Zjednoczonemu_Kr%C3%B3lestwu_skargi_nr_6606909_13010_389610__wyrok_z_9.07.2013_r.pdf (dostęp: 14.02.2020). Zob. także E. Dawidziuk, A. Kosyło, M. Niełacna, *Więźniowie dożywotni przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] A. Rzepliński, M. Ejchart-Dubois, M. Niełacna (red.), *Dożywotnie pozbawienie wolności. Zabójca, jego zbrodnia i kara*, Legalis 2017.

¹⁸ Informacja z dnia 27 maja 2019 r., <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/komisarz-re-ds-praw-czlowieka-krytykuje-zaostrzenie-prawa-karnego,939568.html> (dostęp: 14.02.2020).

Pozbawienie skazanego szansy na warunkowe zwolnienie skutkuje naruszeniem art. 10 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁹, który zapewnia każdej osobie pozbawionej wolności traktowanie w sposób humanitarny i z poszanowaniem przyrodzonej godności człowieka (ust. 1). W przypadku więźniów celem traktowania powinna być ich poprawa i rehabilitacja społeczna (ust. 3).

Również Europejski Komitet do spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) uznaje, że dożywotnie pozbawienie wolności bez jakiegokolwiek realnej szansy osoby na jej zwolnienie jest oznaką nieludzkiego traktowania²⁰.

Należy zauważyć, iż w Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego²¹ w katalogu kar za najpoważniejsze zbrodnie rangi międzynarodowej jest kara dożywotniego pozbawienia wolności (art. 77 ust. 1 lit. a). W przypadku orzeczenia tej kary Trybunał jest zobligowany w sytuacji, gdy osoba odbywała już 25 lat z tej kary, dokonać oceny wyroku pod kątem ewentualnego zmniejszenia jej wymiaru.

Nie można pominąć problemów w przypadku europejskiego nakazu aresztowania. Zgodnie bowiem z art. 5 pkt 2 decyzji ramowej Rady z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi²², jeśli przestępstwo stanowiące podstawę europejskiego nakazu aresztowania zagrożone jest karą dożywotniego pozbawienia wolności, nakaz aresztowania następuje pod warunkiem, że w systemie prawnym wydającego nakaz Państwa Członkowskiego istnieją przepisy dopuszczające ubieganie się takiej osoby o uniknięcie wykonania kary najpóźniej po odbyciu 20 lat kary.

Wejście w życie zmian dotyczących warunkowego zwolnienia spowoduje, iż pozostaną one w sprzeczności z wypracowanymi przez Radę

¹⁹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

²⁰ Raport CPT z wizyty w Szwajcarii w dniach 10–20 października 2011 r. (25 października 2012 CPT/Inf (2012) także 25 Sprawozdanie Ogólne CPT z dnia 1 kwietnia 2016 r. – Sytuacja więźniów dożywotnich, <http://www.cpt.coe.int/en/working-documents/cpt-inf-2016-10-part-eng.pdf> (dostęp: 14.02.2020).

²¹ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708 ze zm.).

²² Decyzja ramowa Rady z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi (2002/584/WSiSW), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32002F0584> (dostęp: 14.02.2020). Zob. B. Nita-Światłowska, *Możliwość orzeczenia kary pozbawienia wolności bez dostępu do warunkowego przedterminowego zwolnienia jako przeszkoda ekstradycyjna wynikająca z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6, s. 29 i n.

Europy zasadami dotyczącymi wykonywania kary pozbawienia wolności i instytucji warunkowego zwolnienia. Wprawdzie są to dokumenty tzw. *soft law*, lecz rodzą zobowiązania natury moralnej, zobowiązania respektowania zasad postępowania uznanych w zbiorowości, do której należymy. Żaden z tych dokumentów nie dopuszcza pozbawienia skazanego, nawet na najsurowszą z kar, możliwości ubiegania się o warunkowe zwolnienie. Podstawową zasadą wynikającą z Europejskich Reguł Więziennych²³ jest bowiem traktowanie wszystkich osób pozbawionych wolności z poszanowaniem ich praw człowieka (reg. 1) i wykonywanie kary w sposób ułatwiający skazanym reintegrację po opuszczeniu zakładu karnego (reg. 6). Twórcy Reguł szczególną uwagę przywiązują do skazanych na kary długoterminowe i karę dożywotniego pozbawienia wolności, zalecając zapewnienie tym skazanym odpowiednich planów i systemów wykonywania kary. Powinny one być sporządzane z uwzględnieniem perspektywy powrotu skazanego do społeczeństwa.

Obok Europejskich Reguł Więziennych szczególnie istotne w płaszczyźnie warunkowego zwolnienia są następujące dokumenty odnoszące się do postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe: rezolucja (76)2 Komitetu Ministrów i Rady Europy w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe²⁴ i rekomendacja Rec(2003)23 Komitetu Ministrów o wykonywaniu przez administracje więzienne kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz innych długoterminowych kar pozbawienia wolności²⁵ oraz dokumenty dotyczące instytucji warunkowego zwolnienia: rekomendacja Rec(2003)22 o warunkowym zwolnieniu²⁶ i rezolucja Rady Europy (70)1 „Praktyczna organizacja środków nadzoru

527

²³ Rekomendacja Rec(2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych (przyjęta przez Komitet Ministrów dnia 11 stycznia 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów), <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/prawaczl/document.pdf> (dostęp: 14.02.2020).

²⁴ Rezolucja (76)2 Komitetu Ministrów i Rady Europy w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe (przyjęta dnia 17 lutego 1976 r. podczas 254. zgromadzenia delegatów ministrów). Tekst w: J. Janiszewska-Talago, *Wykonywanie kar długoterminowego pozbawienia wolności*, Warszawa 1980, s. 37–38.

²⁵ Rekomendacja Rec(2003)23 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich o wykonywaniu przez administracje więzienne kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz innych długoterminowych kar pozbawienia wolności (przyjęta wraz z urzędowym komentarzem przez Komitet Ministrów dnia 9 października 2003 r. na jego 855. posiedzeniu). Tekst w: *Międzynarodowe standardy wykonywania kar*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 111–122.

²⁶ Rekomendacja Rec(2003)22 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich o warunkowym zwolnieniu (przyjęta przez Komitet Ministrów dnia 24 września 2003 r. podczas 853. spotkania zastępców ministrów). Tekst w: *Międzynarodowe standardy wykonywania kar*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 291–301.

i opieki nad warunkowo skazanymi lub warunkowo przedterminowo zwolnionymi sprawcami przestępstw”²⁷. Także z tych dokumentów jednoznacznie wynika, iż wykonywanie kary pozbawienia wolności również w stosunku do skazanych na kary długoterminowe, a za taką uznają też karę dożywotniego pozbawienia wolności, ma im pomóc w powrocie do społeczeństwa. W tym celu twórcy rekomendacji Rec(2003)23 zalecają zorganizowanie życia w więzieniu tak „aby upodobnić je najbardziej, jak to możliwe do codziennego życia ludzi wolnych” (zasada normalizacji). Za szczególnie istotne uznają planowanie indywidualnych programów umożliwiających skazanemu progresywne przejście przez system więzienny, od bardziej do mniej restrykcyjnych warunków odbywania kary, aby w końcowej jej fazie odbywał karę w zakładzie otwartym, i przeciwdziałanie negatywnym skutkom kary przez umożliwienie skazanym kontaktów z rodziną i światem poza murami zakładu karnego. W realizacji tego celu dostrzegają istotne znaczenie warunkowego zwolnienia.

Twórcy rezolucji Rady Europy (70)1 o praktycznej organizacji nadzoru w celu zapewnienia możliwości stosowania warunkowego przedterminowego zwolnienia wobec wszystkich skazanych zalecają dokonywanie okresowych ocen skazanych na karę pozbawienia wolności. W wydanej kilka lat później rezolucji (76)2 sugerowano zlecenie badania możliwości warunkowego zwolnienia najpóźniej po 8–15 latach. W rekomendacji Rec(2003)22 o warunkowym zwolnieniu, zalecając zapewnienie wszystkim więźniom, także tym wobec których orzeczono karę dożywotniego pozbawienia wolności, możliwości korzystania z warunkowego zwolnienia (pkt 4a), sugeruje się, iż już przystępując do odbywania kary, skazany powinien wiedzieć, w jakim terminie uzyska prawo do ubiegania się o zwolnienie oraz jakie są kryteria przyznania zwolnienia (pkt 5).

Patrząc z perspektywy obowiązujących przepisów, większość zaleceń została uwzględniona. Skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności, rozpoczynając wykonywanie kary, wie, iż może ubiegać się o warunkowe zwolnienie po odbyciu 25 lat kary. Zasada progresji w wykonywaniu kary pozbawienia wolności wobec skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności jest realizowana. Skazany rozpoczyna odbywanie kary w zakładzie karnym typu zamkniętego, a po odbyciu co najmniej 15 lat, jeżeli postawa i zachowanie skazanego za tym przemawiają, przenosi się go do zakładu półotwartego. Po odbyciu co najmniej 20 lat kary skazanego

²⁷ Rezolucja Rady Europy (70)1 „Praktyczna organizacja środków nadzoru i opieki nad warunkowo skazanymi lub warunkowo przedterminowo zwolnionymi sprawcami przestępstw” (przyjęta w dniu 26 stycznia 1970 r. przez zastępców ministrów). Tekst w: *Międzynarodowe standardy wykonywania kar*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 315–319.

można przenieść do zakładu otwartego. Odbywanie kary w zakładzie karnym typu półotwartego, a następnie w zakładzie typu otwartego umożliwia częstsze kontakty z rodziną także poza murami więzienia, gdyż skazanemu można udzielić zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego w formie nagród i przepustek, zezwoleń na wykonywanie pracy czy podjęcie nauki poza zakładem karnym. Złagodzenie warunków odbywania kary, częstsze kontakty z rodziną i światem poza murami zakładu karnego mogą ułatwić skazanemu powrót do społeczeństwa. Skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności może odbywać karę w systemie programowanego oddziaływania, a więc także zasada indywidualizacji w postępowaniu z tymi skazanym jest respektowana. Sporządzony indywidualny program oddziaływania, uwzględniający deficyty i potrzeby skazanego i odpowiednio zaplanowane formy aktywizacji skazanego, może pomóc skazanemu w społecznej readaptacji, w zmianie postaw.

Analiza zaś nowych regulacji skłania do stwierdzenia, iż ich autorom te zalecenia umknęły uwadze. Być może jest to wynik potraktowania instytucji warunkowego zwolnienia jako środka reakcji na przestępstwo, zważywszy, iż w uzasadnieniu projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny²⁸ czytamy, że: „Proponowana instytucja zakazu warunkowego zwolnienia z odbycia reszty kary stanowić będzie ograniczenie korzystania z dobrodziejstwa przedmiotowego środka probacyjnego. Należy podkreślić, że zakaz ten stanowić będzie reakcję na przestępstwo”.

Instytucja warunkowego zwolnienia nie jest reakcją na przestępstwo ani środkiem probacyjnym. Swoją genezę wywodzi z systemu progresywnego wykonywania kary pozbawienia wolności. Warunkowe zwolnienie wiąże się z wykonywaniem kary pozbawienia wolności²⁹. Proces wykonywania kary – jak zauważa J. Śliwowski³⁰ – „jest postępowaniem, w wyniku którego zachodzą przemiany w podmiocie procesu, a w zależności od nich mogą nastąpić zmiany w jego przebiegu, a także skrócenie go”.

Pozbawienie skazanego możliwości ubiegania się o warunkowe zwolnienie na etapie orzekania kary świadczy, iż ustawodawca zakłada, że sąd, uwzględniając „charakter i okoliczności czynu oraz właściwości osobiste sprawcy”, może ocenić, iż wykonywanie kary nie wpłynie na zmianę postaw skazanego. Pozostaje to w sprzeczności z art. 67 § 1 k.k.w.³¹

²⁸ Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, druk nr 3451, Uzasadnienie, s. 18.

²⁹ Zob. uchwała SN z dnia 11 stycznia 1999 r., I KZP 15/98, Lex nr 34591; wyrok TK z dnia 10 lipca 2000 r., SK 21/99, Dz.U. Nr 55, poz. 666.

³⁰ J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982, s. 214.

³¹ M. Płatek, *Opinia prawna na temat Projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (druk 2154)*, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/opinieBAS>.

Celem wykonywania kary pozbawienia wolności jest wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu społecznie pożądaných postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego. Podważa także sens pracy funkcjonariuszy Służby Więziennej. Jakie argumenty ze strony funkcjonariuszy mogą skłonić skazanego do pracy nad zmianą postaw, udziału w programach aktywizacji, jakie formy aktywizacji proponować skazanemu, gdy nie ma żadnych perspektyw powrotu do społeczeństwa, a jedynie możliwość przystosowania się do warunków więziennych i bycie „dobrym skazanym”?

Podjęcie przez skazanego trudu pracy nad zmianą postaw przy pomocy administracji zakładu karnego, efekty pracy skazanego i funkcjonariuszy znajdujące wyraz w pozytywnych ocenach okresowych postępów skazanego w resocjalizacji, dokonywanych systematycznie przez komisję penitencjarną, „nie otworzą bramy zakładu karnego”. Sytuacji skazanego nie zmieniają także wnioski z badań osobopoznawczych, orzeczeń psychologiczno-penitencjarnych i opinii psychologicznych³², nawet gdy będą świadczyły o zmianie postaw skazanego, stosunku do popełnionego przestępstwa i uzasadniały sformułowanie pozytywnej prognozy co do zachowania skazanego po opuszczeniu zakładu karnego. Skazany nadal będzie przebywał w zakładzie karnym. Wówczas pozostawienie skazanego w zakładzie karnym narusza nie tylko art. 4 § 1 k.k.w., lecz także art. 31 ust. 3 Konstytucji RP.

Brak perspektyw na opuszczenie zakładu karnego z pewnością nie ułatwi pracy funkcjonariuszom ze skazanymi, lecz może utrudniać zapewnienie bezpieczeństwa w zakładzie karnym. Różne mogą być przecież reakcje skazanych, gdy nie mają perspektyw na opuszczenie zakładu karnego, a kara pozbawienia wolności staje się oczekiwaniem na śmierć. Jakie konsekwencje może ponieść skazany za niepodporządkowanie się

xsp?nr=2154 (dostęp: 14.02.2020); zob. także A. Pilch, *Prewencyjne wyłączenie warunkowego przedterminowego zwolnienia (na marginesie projektu zmiany art. 77 k.k.)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, nr 9 (preprint), www.czpk.pl/preprinty (dostęp: 14.02.2020).

³² Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz.U. z 2013 r. poz. 1067); zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresu czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych, <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/aktyprawne/zarz%C4%85dzenie%20nr%2019%20w%20sprawie%20szczeg%C3%B3w%C5%82owych%20zasad%20prowadzenia%20i%20organizacji%20pracy%20penitencjarnej.pdf#page=1&zoom=auto,-94,848> (dostęp: 14.02.2020).

obowiązkom czy za zachowania agresywne wobec współosadzonych lub funkcjonariuszy? Nie można też pominąć działań autoagresywnych.

Przesłanka formalna warunkowego zwolnienia określona na poziomie 35 lat jest najsurowszą z dotychczas przewidzianych przesłanek. W okresie międzywojennym zarówno w rozporządzeniu z 1927 r. o zwolnieniu przedterminowym osób odbywających karę pozbawienia wolności³³, jak i w Kodeksie karnym z 1932 r. skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności mogli ubiegać się o przedterminowe zwolnienie po odbyciu nie mniej niż 15 lat kary. W ustawie z 1951 r.³⁴ i z 1957 r.³⁵ okres ten skrócono do 10 lat, a ustawą z 1960 r.³⁶ powrócono do 15 lat. Kodeks karny z 1969 r. nie przewidywał kary dożywotniego pozbawienia wolności. Do katalogu kar kara dożywotniego pozbawienia wolności została wprowadzona ustawą z dnia 12 lipca 1995 r. o zmianie Kodeksu karnego, Kodeksu karnego wykonawczego oraz o podwyższeniu dolnych i górnych granic grzywien i nawiązek w prawie karnym³⁷, wówczas quantum odbycia kary niezbędne do wnioskowania o zwolnienie określono na 25 lat.

Przesłanka formalna warunkowego zwolnienia określana na 35 lat jest bardzo restrykcyjna, zważywszy na regulacje obowiązujące w państwach europejskich, a zwłaszcza w państwach Europy Zachodniej³⁸.

W kontekście przesłanki formalnej ubiegania się o warunkowe zwolnienie nie można pominąć art. 77 § 2 k.k. zawierającego upoważnienie sądu do określenia surowszych ograniczeń do korzystania z warunkowego zwolnienia w szczególnie uzasadnionych przypadkach. Ten przepis spotkał się z negatywnymi ocenami³⁹. Przy obowiązującym minimalnym

531

³³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1927 r. o zwolnieniu przedterminowym osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 5, poz. 25).

³⁴ Ustawa z dnia 31 października 1951 r. o warunkowym przedterminowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 58, poz. 399).

³⁵ Ustawa z dnia 29 maja 1957 r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. z 1961 r. Nr 58, poz. 321).

³⁶ Ustawa z dnia 17 lutego 1960 r. o zmianie niektórych przepisów ustawy z dnia 29 maja 1957 r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 11, poz. 69).

³⁷ Dz.U. Nr 95, poz. 475, art. 92a.

³⁸ Wyrok ETPC z dnia 9 lipca 2013 r., *Vinter i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 66069/09, 130/10 i 3896/10, http://trybunal.gov.pl/uploads/media/VINTER_i_Inni_przeciwko_Zjednoczonemu_Kr%C3%B3lestwu__skargi_nr_6606909_13010_389610__wyrok_z_9.07.2013_r.pdf (dostęp: 14.02.2020).

³⁹ Krytyczne oceny: J. Lachowski, *Warunkowe zwolnienie z reszty kary pozbawienia wolności*, Warszawa 2010, s. 240–242; S. Leleńtal, *Artykuł 77 § 2 KK, czyli skazanie na „karę śmierci” w czasie wykonywania kary pozbawienia wolności*, [w:] A. Rzepliński, M. Ejchart-Dubois, M. Niełacna (red.), *Dożywotnie pozbawienie wolności. Zabójca, jego zbrodnia i kara*, Legalis 2017.

progu 25 lat w wielu wypadkach orzeczenie znacznego podwyższenia tego progu powoduje, iż perspektywa opuszczenia zakładu karnego staje się nierealna. Zwrócił na to uwagę SN⁴⁰, twierdząc, iż: „Określając takie surowsze ograniczenie w przypadku, gdy orzeczono wobec sprawcy przestępstwa karę dożywotniego pozbawienia wolności, sąd może ustanowić je od 25 lat aż do czasu, w którym wskazane w art. 3 k.k. zasady humanitaryzmu i poszanowania godności człowieka temu się nie sprzeciwiają”.

Oceniając wprowadzenie zakazu orzekania warunkowego przedterminowego zwolnienia wobec skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności i podwyższenie quantum odbycia kary niezbędne do wnioskowania o zwolnienie do 35 lat, nasuwa się uwaga, iż autorom zmian trudno jest się pogodzić z wyeliminowaniem kary śmierci z katalogu reakcji prawnokarnej na przestępstwo. Czy dożywotnie pozbawienie wolności ma być substytutem tej kary? Przecież kary i to bardzo dolegliwe, jak dowodzi historia, nigdy nie odstraszały od popełniania przestępstw, nie odstraszało nawet publiczne wykonywanie kary śmierci.

Literatura

- Dawidziuk E., Kosyło A., Niełaczną M., *Więźniowie dożywotni przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] A. Rzepliński, M. Ejchart-Dubois, M. Niełaczną (red.), *Dożywotnie pozbawienie wolności. Zabójca, jego zbrodnia i kara*, Warszawa 2017.
- Gardocka T., *Ekspertyza dotycząca zmian w kodeksie karnym (druk nr 3451 oraz tekst przekazany do Senatu po uchwaleniu przez Sejm dnia 16 maja 2019 roku)*.
- Janiszewska-Talago J., *Wykonywanie kar długoterminowego pozbawienia wolności*, Warszawa 1980.
- Lachowski J., *Warunkowe zwolnienie z reszty kary pozbawienia wolności*, Warszawa 2010.
- Lelental S., *Artykuł 77 § 2 KK, czyli skazanie na „karę śmierci” w czasie wykonywania kary pozbawienia wolności*, [w:] A. Rzepliński, M. Ejchart-Dubois, M. Niełaczną (red.), *Dożywotnie pozbawienie wolności. Zabójca, jego zbrodnia i kara*, Legalis 2017.
- Międzynarodowe standardy wykonywania kar*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73.
- Napiórkowski M., *Ekspertyza prawna w związku z rządowym projektem ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (druk sejmowy nr 2154)*.

⁴⁰ Wyrok SN z dnia 22 listopada 2001 r., II KKN 152/01, Lex nr 51603. Zob. także postanowienie SN z dnia 8 stycznia 2014 r., IV KK 253/13, Lex nr 1428331.

- Nita-Światłowska B., *Możliwość orzeczenia kary pozbawienia wolności bez dostępu do warunkowego przedterminowego zwolnienia jako przeszkoda ekstradycyjna wynikająca z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6.
- Pilch A., *Prewencyjne wyłączenie warunkowego przedterminowego zwolnienia (na marginesie projektu zmiany art. 77 k.k.)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, nr 9 (preprint).
- Płatek M., *Opinia prawna na temat Projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (druk 2154)*.
- Szczygieł G.B., *Czy zaostrzać sankcje karne? Kilka refleksji na tle programu reform „Sprawiedliwość i bezpieczeństwo”*, [w:] P. Góralski, A. Muszyńska (red.), *Racjonalna sankcja karna w systemie prawa*, Warszawa 2019.
- Śliwowski J., *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982.
- Zoll A., *Opinia o projekcie Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (art. 10, 12, 25, 26, 66–84, 85–92, 263a)*, [w:] *Kodeks karny – Projekt nowelizacji*, druk nr 175, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, 2007, nr 5.

Orzecznictwo

- Postanowienie SN z dnia 8 stycznia 2014 r., IV KK 253/13, Lex nr 1428331.
- Uchwała SN z dnia 11 stycznia 1999 r., I KZP 15/98, Lex nr 34591.
- Wyrok ETPC z dnia 9 lipca 2013 r., *Vinter i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 66069/09, 130/10 i 3896/10, http://trybunal.gov.pl/uploads/media/VINTER_i_Inni_przeciwko_Zjednoczonemu_Kr%C3%B3lestwu__skargi_nr_6606909_13010_389610__wyrok_z_9.07.2013_r.pdf (dostęp: 14.02.2020).
- Wyrok SN z dnia 22 listopada 2001 r., II KKN 152/01, Lex nr 51603.
- Wyrok TK z dnia 10 lipca 2000 r., SK 21/99, Dz.U. z 2000 r. Nr 55, poz. 666.

533

Akty prawne

- Decyzja ramowa Rady z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi, 2002/584/WSiSW, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A32002F0584> (dostęp: 14.02.2020).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz.U. z 2013 r. poz. 1067).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1927 r. o zwolnieniu przedterminowym osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 5, poz. 25).
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708 ze zm.).

- Ustawa z dnia 31 października 1951 r. o warunkowym przedterminowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 58, poz. 399).
- Ustawa z dnia 29 maja 1957 r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. z 1961 r. Nr 58, poz. 321).
- Ustawa z dnia 17 lutego 1960 r. o zmianie niektórych przepisów ustawy z dnia 29 maja 1957 r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. Nr 11, poz. 69).
- Ustawa z dnia 12 lipca 1995 r. o zmianie Kodeksu karnego, Kodeksu karnego wykonawczego oraz o podwyższeniu dolnych i górnych granic grzywien i nawiązek w prawie karnym (Dz.U. Nr 95, poz. 475).
- Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 206, poz. 1589 ze zm.).
- Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396).

Netografia

- [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/\(\\$vAllByUnid\)/C2088C51892A00B5C1256BA0002DB355/\\$file/387.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/($vAllByUnid)/C2088C51892A00B5C1256BA0002DB355/$file/387.pdf) (dostęp: 14.02.2020).
- [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/2802248BBED5ECF9C1256F15003DC6EE/\\$file/775-x.PDF](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/2802248BBED5ECF9C1256F15003DC6EE/$file/775-x.PDF) (dostęp: 14.02.2020).
- <http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/775> (dostęp: 14.02.2020).
- [http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/C1CA93E0F503AF82C12572EC00267570/\\$file/1756.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/C1CA93E0F503AF82C12572EC00267570/$file/1756.pdf) (dostęp: 14.02.2020).
- [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/3439AE77240FCBE2C125757D00267C56/\\$file/1465-s.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/3439AE77240FCBE2C125757D00267C56/$file/1465-s.pdf) (dostęp: 14.02.2020).
- <http://orka.sejm.gov.pl/proc4.nsf/opisy/53.htm> (dostęp: 14.02.2020).
- [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/95B24B49BF882262C12573080036F112/\\$file/ppc_5.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/95B24B49BF882262C12573080036F112/$file/ppc_5.pdf) (dostęp: 14.02.2020).
- <http://ww2.senat.pl/k7/dok/sejm/042/1465.pdf> (dostęp: 14.02.2020).
- <http://www.cpt.coe.int/en/working-documents/cpt-inf-2016-10-part-eng.pdf> (dostęp: 14.02.2020).
- <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020).
- <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3451> (dostęp: 14.02.2020).
- <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=3451> (dostęp: 14.02.2020).
- <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/aktyprawne/zarz%C4%85dzenie%20nr%2019%20w%20sprawie%20szczeg%C3%B3w%20zasad%20prowadzenia%20i%20organizacji%20pracy%20penitencjarnej.pdf#page=1&zoom=auto,-94,848> (dostęp: 14.02.2020).
- <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/prawaczl/document.pdf> (dostęp: 14.02.2020).
- <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/prawaczl/document.pdf> (dostęp: 14.02.2020).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32002F0584> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.czpk.pl/preprinty> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/program-reform-sprawiedliwosc-i-bezpieczenstwo> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.rpo.gov.pl/pl/content/zmiany-w-prawie-karnym-2019-opinie-ekspertow-i-RPO> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3473> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2154> (dostęp: 14.02.2020).

<https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/komisarz-re-ds-praw-czlowieka-krytykuje-zaostrzenie-prawa-karnego,939568.html> (dostęp: 14.02.2020).